

<https://doi.org/10.62837/2026.5.11>

GÜNAY ABID QIZI XƏLİLOVA
AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı,
Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115
Email: pearl.turksoy@yandex.ru
Orcid id: 0009000396647334

LEKSİK İNNOVASİYALARIN DİLDƏ YARANMASI

Xülasə:

Məqalədə leksik innovasiyaların dilə daxil olması tədqiq olunur.

Araşdırmada leksik innovasiya cəmiyyətin sosial, mədəni, elmi və texniki inkişafı nəticəsində yaranan tələbatı ödəmək üçün dilə daxil olan yeni sözlər, ifadələr və ya mövcud sözlərin qazandığı tamamilə yeni mənalar olaraq izah edilir.

Tədqiqat işində leksik innovasiyanın yaranması haqqında məlumat verilir və neologizmlərin rolu müzakirə olunur.

Elmi işdə leksik innovasiyaların ehtiva etdiyi amillər: *yenilik hissi, dinamiklik, zərurət* kimi məsələlər nəzərdən keçirilir.

Araşdırma nəticəsində məlum olur ki, müasir dövrdə yeni sözlərin yaranmasının, onların dilə daxil olmasının qarşısını almaq qeyri-mümkündür. Süni-intellektin, sosial medianın sürətlə inkişaf etdiyi müasir dünyada leksik innovasiyaların yaranması sanki günün, dövrün tələbi kimi qəbul edilir.

Təhlil zamanı aydın olur ki, sözün yekdil tərifini hələ də birmənalı şəkildə tapmaq mümkün olmamışdır. Dilə daxil olan istənilən sözün mənasını bilmək üçün sözün etimologiyasını bilməyin zəruri olduğu haqqında tədqiqat işində məlumat verilir.

Məqalədə yekun olaraq leksik innovasiyaların əsasən texnoloji inkişaf və beynəlxalq təsir nəticəsində yaranması faktı məlum olur. Burada həm birbaşa alınma sözlərin, həm də daxili imkanlar hesabına yaranan semantik neologizmlərin bir-birilə uzlaşaraq iştirak etdiyi müşahidə olunur.

Açar sözlər: *söz, neologizm, leksik, innovasiya, alınma sözlər.*

Dil, insanların düşüncələrini, hisslərini və təcrübələrini ifadə etməsinə imkan verən, danışq səslərindən, yazılı simvoldan və ya jestlərdən istifadə edən strukturlaşdırılmış, qaydalarla idarə olunan ünsiyyət vasitəsidir. O, əsasən sosial vasitədir və icma daxilində qarşılıqlı əlaqəni, mədəni ötürülməni və məlumat mübadiləsini təmin edir.

Dil daim inkişaf edir, yenilənir və ona yeni sözlər, ifadələr, söz birləşmələri daxil olur. Dildə yeni sözlərin yaranması müasir dövrdə əsasən texnologiya, sosial media və qloballaşma səbəbindən baş verir.

Hazırda dildə yeni sözlərin yaranması təəccüblü deyildir. Belə ki, süni intellektin, sosial medianın inkişafı ilə əlaqədar olaraq, dilə təsirindən asılı olaraq

dilə daxil olan sözlərin, ifadələrin, onların mənalarının öyrənilməsi, mətnə ifadə etdikləri mənaların (eksplisit və implisit) öyrənilməsi labüddür. Odur ki, əsas məqsədimiz bu sözlərin (leksik innovasiya sözlərinin) öyrənilməsidir.

C.Algeo yazır: “*Dilçilikdə, xüsusən də leksik semantikanın alt sahəsində, leksik innovasiya anlayışı dilin leksikonuna yeni terminlər daxil etmək üçün neologizm və ya yeni mənaların (sözdə semantik artım) istifadəsini əhatə edir*” [1, s. 90].

Sosiologiya və ya fəlsəfə fənnlərində zamanla müxtəlif anlayışlar üçün ingilis dilində terminologiyada artan texnikləşmə müşahidə olunur. Bir dildə bir çox yeni termin və ya məna ifadə edən anlayışların ilk dəfə təqdim edildiyi mənbə dilindən tərcümə nəticəsində yaranır.

R.Keyes qeyd edir ki, *dilə yeni terminlərin daxil edilməsinin sadə üsulu neologizmdir, yəni leksikonda tamamilə yeni bir leksik vahid yaratmaqdır. Neologizmlər dilin doğma elementlərindən (morfem, şəkilçilər, affikslər və s.) və ya birbaşa alınma sözlərdən yarana bilər* [2, s. 192]. Çox vaxt yeni sözlər müəllif tərəfindən açıq və ya dolayı yolla, məsələn, neologizm və ya tanış olmayan termin üçün dırnaq işarələri və s. əlavə etməklə işarələnir [3, s. 26]. Neologizmlər bəzən morfoloji kalkalar vasitəsilə, məsələn, mənbə dildən bir sözü hədəf dilə morfem əsasında tərcümə etməklə daxil edilir. Bu, xarici terminlərin ana dildə leksik cəhətdən dəqiq tərcümələrini yaradır.

Dilin morfemləri həm ayrılıqda, həm də daha böyük dil vahidlərinin tərkibində-leksəmlərdə birləşərək ünsiyyətə daxil olur. Ənənəvi dilçilikdə sözləri qruplarda və ya siniflərdə qruplaşdırırdılar: *isim, sifət, say* və s. Eyni zamanda bu qruplaşmanı müəyyən əlamətlər əsasında həyata keçirirdilər - bu əlamətləri ümumi ad altında *kateqoriyalarda* birləşdirirdilər. Məs., *ismin hal, kəmiyyət, feilin zaman, şəxs və kəmiyyət* kateqoriyalarını fərqləndirirdilər.

M.Forsayt öz əsərində kateqoriyaya belə tərif verir: “*Qrammatik kateqoriya qrammatik məna ilə qrammatik formanın vəhdətidir*” [4, s. 72].

Deməli, ənənəvi qrammatikada formaya sabit mənənin uyğun gəlməsi hər bir sözün, buna müasir dilçilikdə *allosem* deyilir, əsas kateqorial əlaməti sayılırdı [8, s. 139].

Araşdırmalar göstərir ki, sözün yekdil tərifini hələ də birmənalı şəkildə tapmaq mümkün olmamışdır. Yazılı dildə bunu çox asanlıqla təyin edirlər. Burada çap vərəqində boşluqlar arasında gələn hər bir vahidi *söz* adlandıranlar az deyildir [8, s. 141]. Məsələn, “*Axşamlar bizim şəhərdə çox qələbəlik olur*” (*It's very noisy in our city in the evenings*) cümləsində beş sözün olması heç bir şübhə doğurmur, çünki onların arasında məna əlaqəsi vardır.

Bunu nəzərə alaraq, müasir dilçilik buradakı hər bir formanı *allosem* və onların hamısını bir yerdə ümumiləşdirərək *söz paradigmi* adlandırır və paradigmə girən bütün formaların cəmi *leksem* hesab edilir [8 s. 144].

Sözlər cəmiyyətin dilə olan ehtiyacını ödəmək üçündür. Elə bu səbəbdən də dilin söz fondunda daim dəyişikliklər baş verir, bəziləri dildə yaranır və ya başqa dildən keçir, bəziləri isə köhnəlir, arxaikləşir. Məsələn, Azərbaycan dilində “əməkçi” sözü bu dilin daxili imkanları hesabına yaranıb: /əmək+tʃi/ “əmək+çi”. Bu model əsasında Azərbaycan türkcəsində kifayət qədər söz yaranır. /dəmir+tʃi/ “dəmir+çi” və s. Ancaq bu gün həmin modeldə /söz+tʃi/ “sözçü” (“spiker” sözünün tərcüməsi kimi) kimi neologizmlər də yaranır.

Sözlər o zaman dilə keçir ki, yeni yaranan məfhumu, əşya, predmet və ya denotatı bildirmək üçün bu dildə söz olmasın. Məsələn, /kosmos/ “kosmos” sözü bizim dildə /fəza/ “fəza” kimi verilə bilər. Ancaq kosmosa uçanı /fəzatʃi/ “fəzaçı” kimi vermək olmur. Ona görə də təbii olaraq rus dilindən /kosmanavt/ “kosmonavt” sözünü qəbul elədik və bu gün bu söz artıq dilimizdə *ümumişlək* sözə çevrilmişdir.

Başqa dillərdən alınan sözləri 3 qrupa bölürlər [6, s. 19]:

a) beynəlmiləl sözlər (intenasionalizmlər). Məsələn, /telefon/ “telefon”, /büro/ “büro”, /kampanija/ “kompaniya” və s.

b) əcnəbi sözlər. Məsələn, fransız mənşəli /restaran/ “restoran”, /simpatja/ “simpatiya” və s.

c) kalka yolu ilə tərcümə sayəsində yaranmış sözlər.

Məsələn, /göjdələn/ “göydələn” ingilis dilindəki /sky scraper/ sözündəndir. /sky/ bu dildə “göy, səma” deməkdir, /scraper/ isə “dəlmək” deməkdir. Beləliklə, bu söz rus dilinə /небоскреж/, oradan da Azərbaycan dilinə /göjdələn/ “göydələn” kimi tərcümə edilmişdir.

Alınma sözlərin içərisində bəzi prefiks və şəkilçilər var ki, onlar dildə yeni sözlərin yaranmasında çox fəal iştirak edir. Məsələn, /psevdo, super, mini, makro, neo, anti, a/ prefikslərini, /ist, ent, at/ şəkilçilərini göstərə bilərik, Müq. et: /psevdoelmi, supermarket, minimarket, makroiqtisadi, antisosial, anormal, sosialist, modernist, kandidat, dosent/ və s. Dili leksemlərin işlənməsi baxımından da qruplaşdırmaq olur:

a) ümumişlək sözlər. /daʃ/ “daş”, /dɨʃ/ “diş”, /duz/ “duz”

b) məhəlli və dialekt sözləri. /dongli/ “donqli” (Cənubda “şaxta” mənasında işlənir), /tejxa/ “teyxa” (mərkəzi rayonlarda “tam” mənasında işlənir, bəzən buna /dʒiilxa/) “cılxa” da deyirlər) və s.;

c) peşə, sənət, ixtisas və s. adlarını bildirən sözlər. /məllim/ “müəllim”, /dərzy/ “dərzy” və s.;

ç) qeyri-normativ leksika. Məsələn, /gandzix/ “qancıq” və s.

d) terminlər. Məsələn, /metafor/ “metafor”, /fonem/ “fonem” və s.

Elə ola bilər ki, sözlər bir kompleks kimi işlədilsin, yəni yuxarıdakı cümlədən fərqli olaraq onların arasında tam əlaqə olmasın və tək-tək sözlər bir bütövə çevrilsin və vahid vurğu ilə danışığa daxil olsun. Məsələn, “Çox qələbəlik son illərin həyat tərzinə çevrilib” (*Multiple victories have become a way of life in recent years*).

Məlum olduğu kimi, canlı danışiq yazılı formadan çevikliyi və gözlənilməz birləşmələrin yaranması ilə səciyyəyəldir. Bəs şifahi formada yazıdakı kimi sözlər arasında boşluqlar mümkündürmü? Bu suala birmənalı şəkildə “yox” cavabı vermək olur. Əvvəla, yazılı formanı kor-koranə şifahi danışığa daxil edə bilmərik. Burada danışiq aktının qırılmaz ardıcılığı - kontinuumu özünü büruzə verir. Digər tərəfdən, yazılı söz danışiqda ciddi dəyişikliyə uğrayır.

Leksik yeniliklər, tez-tez şəkilçilər, mürəkkəbləşmə və ya konversiya yolu ilə yaradılan, bir dil daxilində ənənəviləşdirilməmiş, danışanların məhsuldar biliklərindən irəli gələn yeni yaranmış sözlər və ya ifadələrdir. Onlar dilin neologizmlər və sosial dinamika vasitəsilə necə uyğunlaşdığını nümayiş etdirir və tez-tez sosial media və media kanalları vasitəsilə yayılır.

Yeni yaranan sözləri əsasən sosial mediada görmək olur.

İngilis dili daim inkişaf edir və son illərdə ingilis dilinin sürətlə inkişaf etdiyi müşahidə edilir. İngilis dilinə daxil olan sözlərin sayı gündən-günə artmaqdadır. Buna xüsusilə sosial mediada rast gəlinir.

Aşağıdakı söz və ifadə, bu yaxınlarda *Cambridge Dictionary (CD)*, *Oxford English Dictionary (OED)*, *Dictionary.com (D)* saytlarına əlavə edilmiş çoxsaylı sözlər arasındadır. Dictionary mənbə kimi Random House Unabridged Dictionary-ə və ya Merriam-Webster's Collegiate Dictionary (MW) saytlarına əsaslanır. Bu söz və ifadələrin bəziləri birdən çox lüğətdə yer alır.

Bu sözlərin bəzilərini nəzərdən keçirək [9]:

Yeni yaranan söz	Mənası
int	An expression connected to a song and a basketball player (bu ifadə əsasən gənclərin istifadə etdiyi bir ifadədir);
Agentic	Able to accomplish results with autonomy, used especially in reference to artificial intelligence (Xüsusilə süni intellektə istinadən istifadə edilən muxtariyyətlə nəticələr əldə edə bilmək)
air jail	The activity of lifting a pet animal, usually a dog, into the air and holding them there for a short time to stop or prevent bad behavior (Ev heyvanını, adətən iti havaya qaldıraraq pis davranışı dayandırmaq və ya qarşısını almaq üçün qısa müddət orada saxlamaq fəaliyyəti)
auntie	a term of affection/respect for an older woman (yaşlı bir qadına qarşı sevgi/hörmət ifadəsi)
babygirl	An attractive male, often a celebrity, who is admired for being cute, sensitive, vulnerable, or stylish (Şirin, həssas və ya şık olması ilə)

	heyran olan cəlbedici kişi (adətən məşhur)
baddie	A confident, stylish, and attractive woman (Özünə inamlı, şık və cəlbedici bir qadın)
bed rotting	The practice of spending many hours in bed during the day, often with snacks or an electronic device, as a voluntary retreat from activity or stress (Gün ərzində fəaliyyətdən və ya stressdən könüllü şəkildə uzaqlaşmaq üçün, tez-tez qəlyanaltılar və ya elektron cihazla yataqda çox saat keçirmək vərdişi)
bet	It can express enthusiastic affirmation, agreement, or approval, similar to 'For sure!' or 'Great!' (Bu, "Əlbəttə!" və ya "Əla!" kimi həvəsli təsdiq, razılıq ifadə edə bilər)
bingo card	A set of possibilities governed by chance; esp. a notional list of events, utterances, etc., regarded as being probable or expected in a given context or situation (Təsadüflə idarə olunan imkanlar toplusu; xüsusən də müəyyən bir kontekstdə və ya vəziyyətdə ehtimal olunan və ya gözlənilən hadisələrin, ifadələrin və s. şərti siyahısı)
brain flossing	A way of relaxing and reducing stress that involves listening through headphones to music and other sounds (Qulaqlıqlar vasitəsilə musiqi və digər səsləri dinləməyi əhatə edən rahatlama və stressi azaltmağın bir yolu)

Hazırda müasir dünyada bütün sahələrdə yeni sözlərin yaranmasını müşahidə etmək olur. Dünyada leksik innovasiyalar dilin daxili gücünü əks etdirən ən münasib vasitə kimi qəbul edilir. Leksik innovasiyalar dilin xarici təsirlərə qarşı verdiyi cavabın ən yaxşı göstəricisidir.

Apardığımız tədqiqat onu göstərir ki, dilə leksik innovasiyalar daxil olur və onların dildə yalnız yaranması linqvistik ehtiyacdən yaranmır, bu həm də dünyada sürətlə inkişaf edən texnologiya səbəbindən, eyni zamanda sosial amillərin təsirindən də asılıdır.

Müəyyən edilmişdir ki, leksik innovasiyaların dilin strukturuna daxil olması semantik genişlənmə və terminoloji transferlər yolu ilə reallaşır.

Bu proses dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olur. Həmçinin, onun müasir elmi-texniki inkişafa uyğunlaşmasına səbəb olur.

Nəticə etibarilə, neologizmlərin dildə sabitləşməsi onların işlənmə tezliyindən və cəmiyyətin bu yenilikləri nə dərəcədə qəbul etməsindən asılıdır.

Beləliklə, leksik innovasiyaların öyrənilməsi dilin gələcək inkişaf tendensiyalarını müəyyən etmək üçün vacib hesab olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Algeo John, Adele S. Algeo. Fifty Years Among the New Words: A Dictionary of Neologisms 1941-1991. Cambridge University Press, 1991, 257 p.
2. Keyes R. The Hidden History of Coined Words. Cambridge: Cambridge University Press, 2021, 392 p.
3. David C.J. Some New Words: one-hundred practical neologisms, their definitions, and their etymology. Cambridge: Cambridge University Press, 2021, 130 p.
4. Forsyth M. The Etymologicon: A Circular Stroll Through the Hidden Connections of the English Language. Cambridge: Icon Books Ltd, 2011, 272 p.
5. Levchenko Y. Neologism in the Lexical System of Modern English. Munich: GRIN Verlag, 2010, 140 p.
6. Liberman A. Word Origins...And How We Know Them. Oxford: Oxford University Press, 2005, 312 p.
7. Umudova M.T. Types of Obsolete Words (Archaisms and historicisms). International Journal of Social Science and Human Research. Volume 05 Issue 12 December 2022 DOI: 10.47191/ijsshr/v5-i12-74, Impact factor- 5.871 Page No: 5897-5900.
8. Veysəlli F.Y. Dilçiliyin əsasları. Bakı: Mütərcim, 420 s.
9. https://www.researchgate.net/publication/358460931_The_origin_of_neologisms_and_their_usage

G.Khalilova

THE EMERGENCE OF LEXICAL INNOVATIONS IN LANGUAGE

Summary

The article studies the introduction of lexical innovations into the language.

Lexical innovation is highlighted as new words, expressions, or completely new meanings that existing words acquire in order to meet the needs arising from the social, cultural, scientific and technical development of society in the study.

The research work provides information about the emergence of lexical innovation and discusses the role of neologisms.

The scientific work examines the factors that lexical innovations include: *novelty, dynamism, necessity*, etc.

As a result of the study, it becomes clear that in the modern age, it is impossible to prevent the emergence of new words and their introduction into the language. In the modern world, where artificial intelligence and social media are rapidly developing, the emergence of lexical innovations is perceived as a requirement of the day and the era. During the analysis, it becomes clear that it has

not yet been possible to find an unambiguous definition of a word. The research work provides information about the necessity of knowing the etymology of a word in order to know the meaning of any word that has entered the language. The article concludes by stating that lexical innovations are mainly the result of technological development and international influence. It is observed that both directly borrowed words and semantic neologisms arising from internal opportunities participate in harmony with each other.

Key words: *word, neologism, lexical, innovation, borrowings.*

Г.Халилова

ПОЯВЛЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ ИННОВАЦИЙ В ЯЗЫКЕ

Резюме

В статье исследуется внедрение лексических инноваций в язык.

Под лексической инновацией понимаются новые слова, выражения или совершенно новые значения, которые приобретают существующие слова для удовлетворения потребностей, возникающих в результате социального, культурного, научно-технического развития изучаемого общества.

Научная работа предоставляет информацию о возникновении лексических инноваций и обсуждает роль неологизмов.

В научной работе рассматриваются факторы, которые включают в себя лексические инновации: новизна, динамизм, необходимость и т. д.

В результате исследования становится ясно, что в современном время невозможно предотвратить появление новых слов и их внедрение в язык. В современном мире, где стремительно развиваются искусственный интеллект и социальные сети, появление лексических инноваций воспринимается как требование времени и эпохи. В ходе анализа становится ясно, что до сих пор не удалось найти однозначного определения слова. В исследовательской работе представлена информация о необходимости знания этимологии слова для понимания его значения. В заключение статьи утверждается, что лексические нововведения являются главным образом результатом технологического развития и международного влияния. Отмечается, что как непосредственно заимствованные слова, так и семантические неологизмы, возникающие в результате внутренних возможностей, гармонично взаимодействуют друг с другом.

Ключевые слова: *слово, неологизм, лексический, инновация, заимствованные слова.*

Rəyçi: **fil.ü.f.d., dosent Sahilə Bağır qızı Mustafayeva**